

“Afleidingsmateriaal” voor varkens

Sinds 2003 geldt dat “varkens permanent moeten kunnen beschikken over voldoende materiaal om te onderzoeken en mee te spelen, bijvoorbeeld stro, hooi, hout, zaagsel, compost van champignons, turf of een mengsel daarvan, voorzover de gezondheid van de dieren daardoor niet in gevaar komt”. Dergelijke omgevingsverrijking vergroot de mogelijkheden voor soorteigen, natuurlijk gedrag. Een aantal van die gedragingen worden, bij gebrek aan andere middelen, gericht op de (oren en staarten van de) soortgenoten. Indirect is de doelstelling dus het voorkomen van ongewenst gedrag zoals oor- en staartbijten. Het belang ervan, dat vaak wordt onderschat, wordt des te groter naarmate het routinematig couperen van staarten achterwege wordt gelaten.

Deze wettelijke bepaling is niet nieuw. In het KB van 1994 (waarin voor de eerste maal welzijnseisen werden opgelegd) stond al: “Naast de maatregelen die normaal worden getroffen om staartbijten of andere gedragsstoornissen te voorkomen en de dieren in staat te stellen aan hun specifieke gedragsneigingen toe te geven, moet er gezorgd worden voor stro, andere soortgelijke materialen of voorwerpen voor alle varkens ...”.

De wetgeving is duidelijk op één vlak: er moet afleidingsmateriaal aanwezig zijn. Hoeveel en welke materialen al dan niet in aanmerking komen, is veel minder duidelijk. In de meeste Europese lidstaten wordt de wettelijke omschrijving momenteel zo geïnterpreteerd dat naast de opgesomde losse materialen ook ballen en kettingen als afleiding kunnen worden ingezet. Deze worden dan vaak gekozen uit praktische overwegingen, maar zijn wel een stuk minder effectief in het vervullen van de beoogde doelstelling.

Wat is omgevingsverrijking?

Niettegenstaande het feit dat in een klassieke stalomgeving aan de basisbehoeften van varkens wordt voldaan (in de vorm van voeder, water, gezelschap, bescherming tegen extreme omstandigheden en tegen ziektes e.d.), wil dit niet zeggen dat daarmee ook al in een optimale omgeving is voorzien. Dieren hebben namelijk behoefte aan zekere stimulansen vanuit hun leefomgeving. Bij gebrek aan deze stimulansen vertonen ze abnormaal (en voor de veehouder nadelig en ongewenst) gedrag zoals oor- en staartbijten. De omgeving mag echter ook niet té complex gaan worden: voorspelbaarheid is evengoed een belangrijk criterium.

Het feit dat afleidingsmateriaal door de wetgever wordt opgelegd is gebaseerd op de natuurlijke behoeften van de soort. Veralgemeend kan men stellen dat varkens 80% van de tijd rusten en van de overige 20% “actieve tijd” wordt opnieuw 80% doorgebracht met exploratief (onderzoekend) of foerageergedrag (gedrag in functie van het verzamelen van voeder). Met andere woorden: hoewel de gedomesticeerde varkens in principe hun voeder niet zelf meer dienen te zoeken, hebben ze nog steeds de behoefte om foerageergedrag uit te oefenen. Wroeten is daar een belangrijk onderdeel van. Bij gebrek aan wroetmogelijkheden wordt het gedrag gericht op de soortgenoten

In plaats van de symptomen te bestrijden (door bijvoorbeeld de staarten te couperen), is het verrijken van de omgeving een manier om ongewenst gedrag te (proberen) voorkomen. Om die reden worden hetzij producten ontwikkeld voor gebruik in min of meer klassieke stallen (zoals de intussen vrij vertrouwde rode en blauwe bite-rite®), hetzij nieuwe stalsystemen ontworpen (strostallen of bijvoorbeeld de zogenaamde comfort-plus stallen in Nederland). In dit artikel wordt vooral ingegaan op de mogelijkheden en uitdagingen in bestaande stallen. Bij deze een belangrijke kanttekening: probleemgedrag zoals staart- en oorbijten wordt over het algemeen slechts opgelost door een strategische aanpak. Dat wil zeggen dat verschillende knelpunten tegelijk moeten worden aangepakt: bezettingsgraad, omgevingsverrijking, mixen van dieren en zeker ook de ventilatie.

Figuur 1 De bite-rite® (links) en een variatie als alternatief voor staartjes...

Mogelijkheden

Er zijn een aantal categorieën producten/materialen die in aanmerking kunnen komen voor gebruik in varkensstallen. Deze zijn:

1. Losse materialen zoals opgesomd in de Europese Richtlijn van 2001 en het KB van 2003. Het probleem (of de uitdaging) is deze materialen ter beschikking te stellen zonder dat ze meteen door de rooster in de mestput terechtkomen. In Nederland werd bijvoorbeeld de Stro-Swing® ontwikkeld om kleine hoeveelheden stro te geven in roosterstallen. Deze “stro-dosator” bestaat uit een verticale kunststof buis die ter hoogte van de hokafscheiding wordt opgehangen en een vlakke vloerplaat met strokering bijna raakt. De ruimte tussen de buis en de plaat bepaalt de hoeveelheid stro die vrijkomt. Het draaipunt bevindt zich bovenaan en een op de vloerplaat, binnen de buis bevestigde verticale pin zorgt ervoor dat de bewegingen beperkt blijven. De varkens kunnen de buis dus manipuleren zodat er een gering aantal strospruitjes tevoorschijn komen. De strokosten blijven laag door de beperkte hoeveelheid, en er verdwijnt heel weinig door de rooster. Wel stelt men vast dat het stro wordt opgegeten, waardoor meteen ook de strokwaliteit van belang wordt. Om de kosten te beperken kunnen de buizen handmatig worden gevuld, bijvoorbeeld om de week.

Figuur 2 Stro-Swing® op het proefbedrijf te Sterksel

Een min of meer vergelijkbaar artikel is het “Funbar Station®”. Dit bestaat uit twee horizontale buizen die roteren rond een as. Het geheel wordt vastgemaakt op de roostervloer en de horizontale buizen worden gevuld met een “vezelreep” of een “mineralenreep”. De dieren kunnen de buizen laten roteren en krijgen volgens de gewenste instelling toegang tot de “repen”. De gebruikskost van dergelijke repen is uiteraard een belangrijke, ter overweging mee te nemen, factor.

In Denemarken zijn o.a. experimenten gedaan met champignoncompost, verstrekt via een horizontaal boven de hokken opgehangen rek, net binnen het bereik van de dieren. Het rek is voorzien van een niet te grof rooster, dat toelaat dat de varkens met de snuit kleine hoeveelheden compost door de openingen werken.

Ook simpele stroruiven kunnen in aanmerking komen, bij voorkeur voorzien van een opvangbak of een dichte plaat met strokering eronder zodat het stro niet door de rooster verdwijnt. In het kraamhok zouden papiersnippers zeer geschikt zijn voor het “afleiden” van de biggen, waardoor schade aan uiers, snuitjes en hokafscheidingen beperkt blijft.

2. Commercieel “speelgoed”. Een rondje internetten op basis van bijvoorbeeld de zoekterm “enrichment”, resulteert in een waslijst van commerciële bedrijven die zich specialiseren in “dierenspeelgoed”. De meeste producten zijn bestemd voor dieren in dierentuinen, voor dieren in laboratoria of voor gezelschapsdieren. Een aantal van de producten zijn echter ook geschikt of bestemd voor varkens. Voorbeelden zijn: ballen, roestvrij stalen spiegels, halters, enz. Het gebruikte materiaal is meestal (veilige) rubber of kunststof. De vermelde prijzen maken echter meteen duidelijk dat deze een hoge investering vergen. De allergegoedkoopste stukken kosten al vlog zo’n 6 \$ per stuk, en het loopt snel op tot meer dan 50 \$. De eerder al vermelde bite-rite® (www.ikadan.dk) is in tegenstelling tot de voorgaande wel specifiek en uitsluitend ontwikkeld voor varkens en kost volgens een Engelse verdeler 15 £. Een zelfgemaakte versie kan bestaan uit een plastic deksel met gaten waardoor men stukken touw of slang kan steken. Een vergelijkbaar artikel (net zoals de bite-rite® afkomstig uit Denemarken) is een opgehangen bal met daaraan een viertal “staarten” van sisal touw (22 €, zie www.domino.dk). Een andere Deense variatie is de “porc-

toy” (www.okplast.dk), die bestaat uit een kunststof schijf waarop (buiten het bereik van de varkens) een kluwen touw ligt waarvan een uiteinde via een opening in de schijf naar beneden hangt. Verder hangen aan de schijf nog drie kettingen met aan het uiteinde plastic sliertjes die een ritselend geluid voortbrengen.

Figuur 3 “Speelgoed”, mét geur (bron: www.bio-serv.com)

Een vrij gekend verrijkmiddel bij verschillende diersoorten (naast varkens o.a. ook bij paarden) is de in Edinburgh ontwikkelde “Foodball”. Het is een bal waarin een (kleine) hoeveelheid voeder wordt gebracht. Openingen in de bal zorgen ervoor dat er telkens een kleine portie vrijkomt bij het manipuleren ervan door de dieren. Dergelijk toestel sluit dus nauw aan bij het natuurlijke foerageergedrag van de dieren, én het gedrag wordt beloond. De doe-het-zelf versie is een houten of plastic tonnetje, dat men via een goed af te sluiten opening kan vullen en waarin enkele gaten zijn geboord. De beperkende factor is hierbij de noodzaak om het regelmatig te vullen, en het vervuilen van de bal of container. Dat laatste kan men voorkomen door een (veilige, niet-toxische) verpakking uit de voedingsmiddelenindustrie, (bijvoorbeeld een kunststof fles waarin frituurolie zat) boven de hokken op te hangen. Enkele gaten boren, vullen met maïskorrels of iets dergelijks en observeren ... Kettingen zijn natuurlijk goedkoop, praktisch en duurzaam, maar ze voldoen slechts in geringe mate aan de beoogde doelstellingen. De varkens verliezen namelijk zeer snel interesse en verkiezen duidelijk “varkensstaartjes” boven kettingen.

3. “Kringloopproducten”. In de literatuur geciteerde materialen zijn o.a. scheepsboeien, bowlingkegels, stof- of jutestroken, geknoopte stukken stof, matten, stukken tuinslang, touwen, houtblokken, lege plastic flessen, jerrycans (zonder schadelijke inhoudsresten!), lege roomijsdozen, grasplakken, deksels van vuilnisbakken, kunststof bierbakken, kartonnen dozen, kranten, houten spoelen, ... Deze lijst is uiteraard niet volledig en leert alvast dat met enige creativiteit veilige en goedkope materialen kunnen worden gevonden die aan de vereisten voldoen. Bij deze dient echter nog eens gewezen te worden op het feit dat autobanden door het FAVV en door de slachterijen ten stelligste worden afgeraden omwille van het feit dat deze de varkens kunnen verwonden (door stukken loskomend metaal), maar ook omwille van het risico op vreemde materialen (bijvoorbeeld metaaldeeltjes) of stoffen die in de karkassen kunnen terechtkomen. Elk materiaal dat aan de varkens wordt

verstrekt dient daarom op voorhand zorgvuldig te worden geëvalueerd op vlak van veiligheid, toxiciteit enz. Zo verstrekt men best ook geen geverfd of behandeld hout en bij gebruik van bedrukte zaken dient men zich ervan te gewissen dat de inkt veilig is.

Temple Grandin, een Amerikaanse onderzoekster die heel wat onderzoek heeft verricht op het vlak van diergedrag, raadt bijvoorbeeld stroken uit oude beddenlakens aan. Stroken van een 8-tal cm breed en een 60-tal cm lang, kunnen gemakkelijk aan de hokafscheiding worden geknoopt en worden vervangen als ze te vuil worden. Een eenvoudige oplossing om touw als afleidingsmateriaal ter beschikking te stellen is het ophangen van een (stalen) rol waarrond het touw gewikkeld is, en dat toelaat het touw op een bepaalde lengte vast te zetten (tot de dieren het “gekortwiekt” hebben).

4. Reeds aanwezige voorzieningen die als afleidingsmateriaal (zouden) kunnen worden beschouwd. Vanuit praktisch oogpunt is het voor de varkenshouder natuurlijk interessant reeds in de stal aanwezige voorzieningen te gebruiken als verrijking, of middelen te voorzien die een bijkomende functie hebben. Waar de staluitvoering strogebruik toelaat, vervult het stro bijvoorbeeld meerdere functies: het is een vezelrijk product en het is manipuleerbaar materiaal. Ook enig ruwvoeder (bietenpulp, snijmaïs e.d.) past in deze filosofie. De eerder al vermelde wetgeving legt namelijk ook het volgende op: “teneinde hun honger te verminderen en in de behoefte tot kauwen te voorzien, moeten alle guste en drachtige zeugen en gelten een toereikende hoeveelheid bulk- of vezelrijk voer en energierijk voer krijgen”. Stro en ruwvoeder kunnen bij zeugen dan beide functies tegelijk vervullen.

In drachtige zeugenstallen kan meestal vrij gemakkelijk een borstel worden ingepast, deze zorgt naast de afleiding ook voor afkoeling, hygiëne en parasietenbestrijding. Schuurpalen zijn vergelijkbaar. Een andere mogelijkheid is het ophangen van beweegbare drinknippels. In sommige gevallen zou men zelfs het voedersysteem als een vorm van afleiding kunnen beschouwen, mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan (ad lib voeding, voldoende aantal voederplaatsen ten opzichte van het aantal dieren, bediening van bijvoorbeeld kleppen door de dieren,...). De kans dat deze interpretatie door de bevoegde overheden wordt aanvaard is eerder gering. Likstenen die de dieren in beweging kunnen brengen, zijn daarentegen beter in de wettelijke omschrijving in te passen.

Pasgespeende biggen, die nog de behoefte of de impuls hebben om te zuigen, gaan vaak over tot het zogenaamde “buikneuzelen” (bellynosing), waarbij ze elkaars fronten en onderkanten vrij ruw gaan bijten, stoten en zuigen, wat leidt tot pijnlijke irritaties en/of haarverlies. Om dit te voorkomen brachten Amerikaanse onderzoekers “fopspenen” (blinde spenen, m.a.w. zonder opening) aan op de voedertroggen, een ingreep die effectief bleek te helpen.

Figuur 4 Hangende drinknippels

Voorzieningen zoals “wroetbakken”, gevuld met zand of een ander substraat (waar eventueel graan of iets dergelijks door gemengd is), zijn in de huidige stalsystemen moeilijk in te passen, maar zijn bijvoorbeeld wél haalbaar in scharrel- of biologische systemen.

Bovenstaande maakt ook duidelijk dat alle materiaal dat juist niet bedoeld is voor manipulatie, zo degelijk mogelijk moet uitgevoerd worden (hokafscheidingen en – inrichtingen), zoniet zal het evengoed als “speelgoed” worden beschouwd en zal de duurzaamheid ervan aan de test worden onderworpen.

Eigenaardig genoeg wordt ook menselijk contact vaak in proeven opgenomen als een vorm van verrijking. Ook geluid (muziek/radio) kan als verrijking worden beschouwd, maar dit zal evenmin beantwoorden aan de in de wetgeving opgenomen formulering.

Wordt vervolgd

In een tweede deel over afleidingsmateriaal zal dieper worden ingegaan op de gewenste eigenschappen, de baten van verrijking (voor de varkenshouder) en de praktische uitvoering ervan.

Suzy Van Gansbeke, Afdeling Voorlichting, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, beleidsdomein Landbouw en Visserij

In het vorige deel werd al ingegaan op een aantal categorieën verrijgings- of afleidingsmateriaal. Daaruit bleek duidelijk dat er mits enige verbeeldingskracht, een nagenoeg eindeloze lijst van mogelijkheden kan worden gevonden. Hierna volgen de eigenschappen waaraan deze vondsten dienen te voldoen, de praktische uitvoering én de redenen waarom een varkenshouder er (naast de wettelijke vereisten) baat bij heeft hieraan voldoende aandacht te besteden.

Gewenste eigenschappen

De eigenschappen waaraan het materiaal dient te voldoen zijn:

- veilig (voor mens én dier), niet toxisch
- goedkoop
- weinig arbeidsintensief
- “interessant” voor de varkens, d.w.z.
 - o nieuw
 - o interessante geur
 - o opneembaar (eetbaar)
 - o vervormbaar (flexibel) / breekbaar= vernietigbaar / veranderlijk (beweegbaar)
 - o verband houdend met foerageergedrag (liefst belonend), geschikt voor wroeten

Uit bovenstaande blijkt duidelijk dat deze eisen elkaar kunnen tegenspreken. Zo is een ketting zoals eerder vermeld een interessante optie voor de varkenshouder: het is duurzaam en daardoor vrij goedkoop en weinig arbeidsintensief, maar dus jammer genoeg ook weinig aantrekkelijk voor de varkens. Touwen zijn in vergelijking met kettingen effectiever, maar daardoor ook veel minder duurzaam, dus duurder en arbeidsintensiever. Bevestigt men aan de ketting regelmatig een tak of een stuk hout, dan zal de effectiviteit in hoge mate toenemen, maar ook de daarvoor vereiste arbeid.

In Nederland stelt het Ministerie van Landbouw, natuur en voedselkwaliteit (LNV) als toekomstige criteria voor: (1) afbreekbaar, (2) toegankelijk en (3) synchroon.

“Toegankelijk” houdt in dat de varkens gemakkelijk over het materiaal moeten kunnen beschikken, “synchroon” betekent dat alle dieren tegelijk over het materiaal moeten kunnen beschikken. Dit houdt in dat een ketting, die niet aan het eerste criterium voldoet, op termijn niet meer zal aanvaard worden. Het is niet uitgesloten dat Europa deze redenering volgt en dat dit dus op termijn ook bij ons het geval zal zijn.

Figuur 1 De minimale oplossing: kettingen

De reden waarom staarten en oren wel aantrekkelijk zijn (en blijven) is dat ze in hoge mate vervormbaar, breekbaar en veranderlijk zijn (vorm, bloed, reactie van het slachtoffer).

De activiteiten die de varkens met de zachtere voorwerpen uitvoeren zijn: kauwen, stoten, trekken en schudden. Met hardere voorwerpen zoals kettingen wordt minder geschud of gestoten, waarschijnlijk omdat dit pijnlijk kan zijn aan de snuiten.

Uit bovenstaande kan men al een hypothese vooropstellen met betrekking tot de volgorde van voorkeur. Touw (flexibel en vernietigbaar) scoort in die optiek beter dan een ketting (flexibel, niet vernietigbaar), dan hout (niet flexibel, wel vernietigbaar) en dan een metalen pijp (niet flexibel, niet vernietigbaar). Bepaalde onderzoeksresultaten suggereren echter dat de "nieuwheid" van een voorwerp de allerbelangrijkste eigenschap is. Met andere woorden: als men de voorwerpen maar regelmatig genoeg vervangt (roteert tussen de hokken), voldoet zowat alles (veiligheid blijft natuurlijk vereist). Hoe minder men vervangt, hoe meer eisen men aan het afleidingsmateriaal zou moeten stellen.

In de meeste onderzoeken waarbij verrijkmiddelen worden vergeleken, scoren strotallen het best: de interesse van de varkens is het grootst én het aantal zichtbare gevallen van staartbijten is het kleinst. Sommige onderzoekers wijzen erop dat bepaalde commerciële objecten wel veel gemanipuleerd worden maar toch minder effectief zijn in het voorkomen van staartbijten. De interesse van de varkens voor het afleidingsmateriaal is dus wel een voorwaarde maar niet voldoende om het ongewenste gedrag om te buigen.

Niet alleen kosten maar ook baten

Men mag zeker niet uit het oog verliezen dat dergelijke omgevingsverrijking ook voor de varkenshouder positieve effecten kan teweegbrengen. Zowel de algemene gezondheidstoestand als de vruchtbaarheidsresultaten kunnen positief worden beïnvloed. Zo zou de worpgrootte bij zeugen onder bepaalde omstandigheden als gevolg van verrijking kunnen toenemen. Een iets realistischer verwachting is wellicht een verbetering van het immuunsysteem en ziekteresistentie als gevolg van een

lager stressniveau. Omgevingsverrijking zorgt ervoor dat de varkens kalmer zijn en minder snel schrikken van een onverwacht geluid of van mensen. Ze vertonen minder apathisch, stereotyp en anti-sociaal gedrag. Kalmere dieren kunnen leiden tot meer vleeskwaliteit doordat ze minder gestresseerd zullen zijn in de slachterij. Met andere woorden: de stalomgeving in de welke de dieren werden gehuisvest, is van invloed op de mate waarin de dieren in staat zijn om te gaan met stress voor het slachten en stress tijdens de periode rond het slachten is dan weer van invloed op de slachtkwaliteit.

Menselijk contact en geluiden zijn in dat opzicht zeker als onderdelen van omgevingsverrijking te beschouwen. Voor vleesvarkens is het van belang kalme, niet snel panikerende en gestresseerde dieren te hebben, maar ze mogen niet zo tam zijn dat ze moeilijk te drijven zijn. Fokvarkens kunnen echter niet té tam zijn: tamme zeugen en beren zijn gemakkelijker handelbaar en zijn productiever. De aard en de frequentie van het menselijke contact dat daarvoor nodig is, is o.a. afhankelijk van het ras en de eerdere levenservaringen van de dieren. Het effect is het grootst als de personen zich in het hok bevinden en bijvoorbeeld de dieren (wekelijks) gedurende enkele minuten aanraken, ook wanneer deze niet spontaan naderbij komen.

Bij biggen is aangetoond dat de agressieve interacties tussen soortgenootjes bij de aanwezigheid van afleidingsmateriaal afnemen. Ook het (overmatig) manipuleren van de uier en het agiteren van de zeug (wat zou kunnen leiden tot doodliggen) in het kraamhok zou afnemen als er afleidingmateriaal voorhanden is.

Anderzijds moet men er ook voor waken dat het afleidingsmateriaal zélf geen bron van competitie en agressie wordt. De beschikbaarheid moet dus zodanig zijn dat alle dieren er voldoende toegang toe hebben (m.a.w. toegankelijk en synchroon).

Praktische uitvoering en toepassing

Losse “speeltjes” worden vrij snel met mest vervuild en verliezen dan nog sneller hun aantrekkingskracht. Om die reden zijn opgehangen voorwerpen altijd te verkiezen. Bovendien gaat er op die manier geen vrije vloeroppervlakte verloren. Bij voorkeur en indien mogelijk, worden ze ergens in het midden van het hok opgehangen, in een zone waar veel activiteit heerst. Wil men het voorwerp toch aan de hokafscheiding bevestigen, dan liefst op een zodanige manier dat het iets van de wand afhangt (door middel van een vaste staaf of pijp of iets dergelijks). Een afstand van een 20-tal cm volstaat al. Er zou geen verschil zijn tussen horizontaal dan wel verticaal opgehangen voorwerpen.

Een andere optie is het bevestigen op de rooster/vloer, wat echter niet aan te raden is omwille van het verlies aan plaats, de hinder bij het reinigen, de vervuiling met mest, enz.

Aangezien vooral “nieuwe” speeltjes interesse opwekken, is een regelmatige (wekelijkse) rotatie gunstig. Onderzoek op het praktijkcentrum te Raalte (Nederland) wees uit dat de aandacht voor een nieuwe afleiding al na enkele dagen in hoge mate afgenomen is. In de praktijk is het niet realistisch te verwachten dat het vervangen/roteren met een dergelijke frequentie zal worden toegepast. Wellicht komen er de volgende jaren gebruiksvriendelijke en effectieve systemen op de markt om dit euvel op te lossen.

Voorwerpen die uit meerdere materialen (met verschillende structuren) bestaan, zijn het aantrekkelijkst. Voorbeelden hiervan zijn houtblokken of stukken rubber slang opgehangen met een ketting, touwen gecombineerd met kunststof enz.

Figuur 2 Ketting plus rubber, twee materialen zijn beter dan één

Voor het verstrekken van losse, bij voorkeur opneembare materialen, die niet alleen manipuleren, maar ook “wroeten” toelaten, zijn in volroosterstallen ingrepen vereist om het verdwijnen door de roosterspleten te voorkomen. Kleine hoeveelheden dergelijk materiaal zullen de mestafvoer echter niet hinderen.

Te onthouden over omgevingsverrijking

- Autobanden zijn geen optie
- Het effect van “speelgoed” is niet blijvend
- Het “nieuwe” van een voorwerp is wellicht de allerbelangrijkste factor
- Duurzame materialen zijn niet optimaal vanuit “afleidings”oogpunt
- Stro en andere losse materialen (bij voorkeur ook opneembaar) scoren het best
- Stro (in kleine hoeveelheden) kan wél worden gecombineerd met roosters
- Kettingen zijn het absolute minimum (om – momenteel - te voldoen aan de wetgeving), maar om ongewenst gedrag te voorkomen zijn betere oplossingen te vinden
- Zorg dat het afleidingsmateriaal juist geen bron van stress wordt (beschikbaarheid en toegankelijkheid zijn belangrijk!)

Suzy Van Gansbeke, Afdeling Voorlichting, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, beleidsdomein Landbouw en Visserij